

การศึกษาสภาพและปัญหาการศึกษาขั้นมัธยมศึกษา

A Study on Conditions and Problems in Dhamma Education

พระชัชชนพงษ์ จันทวงศ์เดือน^{1,*} สิรินาถ จงกลกลาง²

และนาตยา ปิลันธนานนท์³

Phra Chatsaphon Chanwongduen^{1,*}, Sirinat Jongkonklang²
and Nataya Pihanthanonond³

รับบทความ 28 สิงหาคม 2562 แก้ไข 14 พฤศจิกายน 2562

ตอบรับ 19 พฤศจิกายน 2562

Received 28 August 2019 Revised 14 November 2019

Accepted 19 November 2019

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาสภาพ และปัญหาการศึกษาขั้นมัธยมศึกษา ของนักเรียนและสำนักศาสนศึกษาในประเทศไทย กลุ่มตัวอย่าง เป็นนักเรียนและสำนักศาสนศึกษาในประเทศไทย จำนวน 8 แห่ง ได้จากการสุ่มหลายขั้นตอนจาก ระดับภาค จังหวัด อำเภอและระดับสำนัก โดยผู้ให้ข้อมูล ได้แก่ เจ้าอาวาส ครูสอนและนักเรียนที่เป็นพระภิกษุ สามเณร จำนวน 24 รูป เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง จำนวน 3 ฉบับ ทำการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยใช้การสัมภาษณ์โดยผู้วิจัย และเสนอข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา

ผลการวิจัย พบว่า 1) การศึกษานักธรรมในปัจจุบันมีหลักสูตรการเรียนเพื่อมุ่งให้รู้และเข้าใจคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนาโดยมีหน่วยงานรับผิดชอบหลัก คือ แม่กองธรรมสนามหลวง การทำงานร่วมกันหลายฝ่ายตามนโยบายและระเบียบปฏิบัติ กิจกรรมการเรียนการสอนจัดที่สำนัก บริหารจัดการตามบริบทของแต่ละสำนัก และวัดผลโดยการสอบธรรมสนามหลวง และ 2) ปัญหาการจัดการสอน พบว่า ขาดการกำหนดองค์ประกอบของหลักสูตรที่ชัดเจน คู่มือ และหนังสือเรียนไม่เป็นมาตรฐาน ไม่มีเอกสารการสอน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องขาดการนิเทศ กำกับ ติดตาม สนับสนุน กิจกรรมการเรียนการสอนไม่ชัดเจน วิธีสอน สื่อ สถานที่เรียนรวมทั้งการวัดผลประเมินผลไม่มีคุณภาพ งบประมาณไม่เพียงพอ รวมทั้งการบริหารจัดการหลักสูตรในสำนักขาดความเป็นระบบชัดเจน

คำสำคัญ: การศึกษานักธรรม, สภาพการศึกษาขั้นมัธยมศึกษา, และปัญหาการศึกษาขั้นมัธยมศึกษา

¹ นักศึกษาปริญญาเอก สาขาวิชาหลักสูตรและการสอน มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา, นครราชสีมา 30000
Ph.d., Student in Curriculum and Instructional Education, Nakhon Ratchasima Rajabhat University,
Nakhon Ratchasima 30000 Thailand

² คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา, นครราชสีมา 30000
Faculty of Education, Nakhon Ratchasima Rajabhat University, Nakhon Ratchasima 30000 Thailand

³ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพมหานคร 10900
Faculty of Education, Kasetsart University, Bangkok 10900 Thailand

*Corresponding author, e-mail: Surapanyo@hotmail.com

ABSTRACT

This research aims at Dhamma educational reform. The findings indicated on the conditions and problems. Populations were temples in Thailand. Samples were random from place, province, district and 8 temples in Thailand, then selected of 24 the abbots, teachers and students that were monks and novices. The research instruments were 3 structure interview forms (IOC = 1), than collect Data were collected by researcher, and were analyzed by using content analysis.

The major findings were; 1) The condition in Dhamma education of temples in Thailand, there is a curriculum aiming at knowing and understanding Dhammas of Buddhism. At present, there is the main unit for central Dhamma testing service headquarters of Thailand. Various departments work together according to the policy and regulation. Dhamma teaching is organized by the management of each temple. Evaluation of Dhamma is through Sanam Luang test. 2) the problems of Dhamma Education curriculum include: lacking clarified and standardized curriculum, manual and learning books. The temples do not develop teaching documents. Related departments lack supervision, follow-up and support on teaching and learning activities. Teachers focus on lecturing. Teaching media is not update. Conditions of the classroom have not been improved. The budget is limited. The examination committees do not strictly supervise the exams. Qualifications of the examinees are not clear but focusing on number. Examinations do not cover the content of the curriculum. Criteria for checking the results are vague. Exam results are not applied. Curriculum management for Dhamma education lacks a clear system.

Keywords: Dhamma education, Conditions of Dhamma education, Problems of Dhamma education

บทนำ

การศึกษาเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตมนุษย์ที่สำคัญ เหตุนี้เองคณะสงฆ์ไทยจึงได้จัดการศึกษาให้กับพระภิกษุ สามเณรตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน เรียกว่า การศึกษานักธรรม มุ่งให้ผู้ที่ยังมาบวชได้รับการศึกษาอย่างถูกต้อง ทั้งความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธประวัติ หลักพระธรรมวินัย ระเบียบ ศาสนพิธี เพื่อให้ปฏิบัติได้ถูกต้อง สร้างบุคลากรและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา การศึกษานักธรรมโดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำริการศึกษาที่เป็นภาษาไทยขึ้น กำหนดหลักสูตรมี 3 ระดับ ได้แก่ นักธรรมชั้นตรี ชั้นโทและชั้นเอก วิชาเรียงความแก่กระทุ้งธรรม วิชาธรรมะ วิชาพุทธ และวิชาวินัย (ศิริวรรณ เสรีรัตน์, 2552, น. 47; สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, 2555, น. 325-326, 2558, น. 249-250; สำนักงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม, 2558, น. 8) งานการศึกษาถือว่ามีความ

ความสำคัญต่อคณะสงฆ์ไทยที่ทำให้พระพุทธศาสนา สถิตมั่นคง ดำรงอยู่ให้ยั่งยืน พุทธบริษัทต้องศึกษาให้รู้ เข้าใจ และละเว้นสิ่งที่ควรละเว้น มุ่งสู่การพัฒนาศานตทายาทที่มีคุณภาพ เป็นกำลังของพระพุทธศาสนา (สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, 2558, น. 201)

การศึกษานักธรรม เมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบของการจัดการศึกษา พบปัญหาหลายประเด็น ทั้ง 4 ด้าน ประกอบด้วย ประการแรก ด้านหลักสูตร คือ หลักสูตรเก่า ล้าสมัย เนื้อหาเก่า ไม่เหมาะสมกับยุคสมัยและผู้เรียนขาดการปรับปรุง ภาษาเข้าใจยาก ขาดการประยุกต์ใช้ ประการที่ 2 ด้านการจัดการเรียนการสอน คือ การจัดการเรียนการสอนไม่เป็นระบบ วิธีสอนไม่เหมาะสม ครูและผู้เรียนไม่มีทัศนคติที่ดี ครูขาดการพัฒนา สื่อ วัสดุ อุปกรณ์ไม่เพียงพอ ไม่ทันสมัย เน้นท่องจำ เวลาเรียนไม่แน่นอน ขาดการคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์และคิดขั้นสูง สถานที่ไม่เอื้อ

ต่อการเรียน ประการที่ 3 ด้านการวัดและประเมินผล คือ ผู้สอบได้มีจำนวนน้อย ข้อสอบวัดความจำไม่เป็นมาตรฐาน และไม่ครอบคลุม และประการสุดท้าย ด้านการบริหารจัดการหลักสูตร คือ ขาดการกำกับ ควบคุม ดูแล ไม่มีงบประมาณสนับสนุน และขาดการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ (คะเนิงนิตย์ จันทบุตร, 2543, น. 36; นภมณฑล ลิขหมื่นเปี่ยม และวัลย์พร ศิริภิรมณ์, 2545, น. ก-ค; สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2550, น. คำนำ; พระไพศาล วิสาโล, 2559, น. 335-336, น. 342-332) ถ้าหากพิจารณาถึงข้อมูลเชิงปริมาณจากสถิติผลรวมของการสอบธรรมสนามหลวงทั่วประเทศ ปี 2558 ส่งสอบ 161,498 รูป ขาดสอบ 37,914 รูป คงสอบ 123,584 รูป สอบได้ 85,276 รูป (61.61) สอบตก 38,308 รูป ปี 2559 ส่งสอบ 155,901 รูป ขาดสอบ 36,471 รูป คงสอบ 119,430 รูป สอบได้ 79,046 รูป (59.33) สอบตก 40,384 รูป (สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, 2560, น. 3) จากสถิติผลรวมดังกล่าวสามารถบ่งบอกได้ถึง ความรู้ ความสามารถ คุณภาพการจัดการเรียนการสอน เหตุนี้จึงเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงปัญหา และจำเป็นต้องหาแนวทางพัฒนาการศึกษาให้ดีขึ้น เพื่อให้การศึกษานักธรรมมีประสิทธิภาพเพิ่มมากขึ้น และส่งผลตอบสนองต่อความต้องการของผู้เรียน สังคม ความเจริญของงานด้านร่างกาย และจิตใจ อารมณ์ สังคม สติปัญญา ความรู้ ความสามารถ ทักษะ คุณลักษณะและสมรรถนะที่เหมาะสม (ธีรศักดิ์ (อุปรมัย) อุปไมยอริชัย, 2560, น. 117; สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2552, น. 15, 2559, น. 67)

จากความสำคัญของการศึกษาที่พัฒนาให้เป็นมนุษย์ที่มีความสมบูรณ์ทางร่างกายและจิตใจ ผนวกกับการศึกษาเป็นการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคง แต่ทั้งนี้ การศึกษานักธรรมยังมีปัญหาอยู่หลายส่วน เหตุนี้ ผู้วิจัยตระหนักและเล็งเห็นความสำคัญ จึงสนใจจะทำวิจัยเรื่องการปฏิรูปการศึกษานักธรรม เพื่อพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ให้มีประสิทธิภาพสืบไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสภาพการศึกษานักธรรมของนักเรียน และสำนักศาสนศึกษาในประเทศไทย
2. เพื่อศึกษาปัญหาการศึกษานักธรรมของนักเรียนและสำนักศาสนศึกษาในประเทศไทย

ความสำคัญของการวิจัย

จากการวิจัยทำให้ทราบถึงสภาพการศึกษานักธรรม และปัญหาการศึกษานักธรรมในประเทศไทย เพื่อนำข้อมูลสารสนเทศที่ได้ไปใช้เป็นแนวทางกำหนดกรอบการศึกษา และเป็นแนวทางในการปฏิรูปการศึกษานักธรรม สำหรับการจัดการศึกษาให้พระภิกษุ สามเณรต่อไป

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับการศึกษานักธรรมตามพระราชบัญญัติการศึกษาพระปริยัติธรรม และนำมาใช้เป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย ประกอบด้วย 4 ด้าน ได้แก่ ด้านหลักสูตรนักธรรม ด้านการจัดการเรียนการสอนนักธรรม ด้านการวัดและประเมินผลนักธรรม และด้านการบริหารจัดการจัดการหลักสูตรนักธรรม (สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, 2558, น. 236-238 ; สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม, 2558, น. 10)

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ประชากร คือ นักเรียนและสำนักศาสนศึกษาในประเทศไทย ส่วนกลุ่มตัวอย่างเป็นนักเรียนหรือสำนักศาสนศึกษาในประเทศไทย จำนวน 8 แห่ง ได้มาจากการสุ่มหลายขั้นตอน ตั้งแต่ระดับหน ระดับภาค ระดับจังหวัด ระดับอำเภอ และระดับสำนักเรียนและสำนักศาสนศึกษา มีขั้นตอนการสุ่ม ดังนี้ ขั้นที่ 1 สุ่มภาคจากหนทั้ง 4 หน (เขตปกครองของคณะสงฆ์ไทย) โดยหนกลางได้ภาค 14 หนเหนือได้ภาค 7 หนตะวันออกได้ภาค 11 และหนใต้ ได้ภาค 16 ขั้นที่ 2 สุ่มจังหวัดจากภาค ได้ภาคละ 1 จังหวัด โดยภาค 14 ได้จังหวัดสุพรรณบุรี ภาค 7 ได้จังหวัดเชียงใหม่ ภาค 11 ได้จังหวัดนครราชสีมา และภาค 16 ได้

จังหวัดชุมพร ชั้นที่ 3 สุ่มอำเภอจากจังหวัด ได้จังหวัดละ 2 อำเภอ ทั้งนี้ในระดับอำเภอ ผู้วิจัยได้เลือกอำเภอเมือง และสุ่มอำเภอรอบนอก โดยจังหวัดสุพรรณบุรี ได้อำเภอเมืองและอำเภอด่านช้าง จังหวัดเชียงใหม่ ได้อำเภอเมืองและอำเภอจอมทอง จังหวัดนครราชสีมา ได้อำเภอเมืองและอำเภอโนนแดง จังหวัดชุมพร ได้อำเภอเมือง และอำเภอหลังสวน และชั้นที่ 4 สุ่มนักเรียนและสำนักศาสนศึกษาจากอำเภอ ได้จำนวน 8 แห่ง เป็นสำนักที่จัดการเรียนการสอนนักรธรรม และมีพระภิกษุ สามเณรที่สอบนักรธรรมได้ในปี 2562 ทั้งนี้ ผู้ให้ข้อมูลในสำนักเรียนและสำนักศาสนศึกษา ประกอบด้วย เจ้าอาวาส ครูสอน และนักเรียนที่เป็นพระภิกษุ สามเณร จำนวน 24 รูป

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เป็นแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง จำนวน 3 ฉบับ สำหรับเจ้าอาวาส ครูสอน และนักเรียนนักรธรรม แต่ฉบับได้ผ่านการหาคุณภาพโดยหาค่าดัชนีความสอดคล้องระหว่างข้อคำถามกับประเด็นที่กำหนด (IOC) จากผู้ทรงคุณวุฒิ พบว่า แบบสัมภาษณ์ทั้ง 3 ฉบับ ได้ค่า IOC เท่ากับ 1 ทุกข้อ

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้ลงพื้นที่เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์กับกลุ่มตัวอย่างด้วยตนเอง และวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis)

สรุปผลการวิจัย

ผลการศึกษาสภาพและปัญหาการศึกษานักรธรรมของนักเรียนและศาสนศึกษามีดังนี้

1. สภาพการศึกษานักรธรรมของนักเรียนและสำนักศาสนศึกษาในประเทศไทย

1.1 หลักสูตรนักรธรรม พบว่า ปัจจุบันหลักสูตรนักรธรรมมี 3 ระดับ ได้แก่ ชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก และมี 4 วิชา ได้แก่ วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม วิชาธรรม วิชาพุทธ และ วิชาวินัย การเรียนมีเป้าหมายเพื่อให้พระภิกษุ สามเณร มีความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา การขับเคลื่อนการศึกษา มีแม่กองธรรมสนามหลวงรับผิดชอบโดยตรง ดำเนินการผ่านนักเรียนและสำนักศาสนศึกษา โดยมีเจ้าสำนักดำเนินการ เนื้อหาสาระที่เรียนยึดตามที่

กำหนดไว้ในหลักสูตรตั้งแต่ครั้งแรก ภายหลังจากมีการเพิ่มและลดเนื้อหาบ้างในบางส่วน หนังสือเรียนมีหน่วยงานและนักวิชาการจัดทำขึ้น และมีฝ่ายวิชาการของแม่กองธรรมสนามหลวงรับผิดชอบจัดทำ และการวัดและประเมินผลปฏิบัติตามระเบียบที่กำหนดไว้ในแต่ละปีการศึกษา

1.2 การจัดการเรียนการสอนนักรธรรม พบว่า ปัจจุบันมีหน่วยงานและบุคคลเกี่ยวข้องหลายฝ่าย ได้แก่ แม่กองธรรมสนามหลวง นักเรียนและสำนักศาสนศึกษา เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าอาวาส พระปริยัตินิเทศก์ พระภิกษุ สามเณรที่เป็นครูสอน และนักเรียน การเรียนการสอนดำเนินการนโยบาย และหลักปฏิบัติให้กับนักเรียนและสำนักศาสนศึกษา การเรียนมีการส่งเสริมสนับสนุนงานวิชาการ กำกับ ดูแล วางแนวทางการปฏิบัติในสำนัก ทั้งผู้รับผิดชอบกิจกรรมการเรียนการสอน ครูสอน ต้องจบนักรธรรมชั้นเอก จบบาลี มีความรู้ ประสบการณ์สอน และความสนใจ ห้องเรียนมีหลากหลาย เช่น ศาลา การเปรียญ กุฏิสงฆ์ อาคารเรียน เป็นต้น งบประมาณมาจากรายหัวของผู้เข้าสอบ ทุนเจ้าอาวาส ครูใหญ่ ครูสอน และคนทั่วไป ปัจจุบันจัดกิจกรรมช่วงเช้าพรรษา หยุดวัดพระ วันอาทิตย์หรือมีงานวัด ช่วงเวลาเรียนขึ้นกับความเหมาะสม ใช้เวลาประมาณ 1-3 ชั่วโมง และกิจกรรมจะเน้นที่นักรธรรมชั้นตรี

1.3 การวัดและประเมินผลนักรธรรม พบว่า ปัจจุบันมีหน่วยงานของคณะสงฆ์เข้ามาร่วมหลายฝ่าย การสอบธรรมสนามหลวงมีระเบียบให้สำนักส่วนกลาง และส่วนภูมิภาคปฏิบัติตาม ตั้งแต่การส่งรายชื่อเข้าสอบ การดำเนินการสอบ การตรวจข้อสอบ ทั้งนี้ ระเบียบข้อปฏิบัติของส่วนภูมิภาคดำเนินการผ่านตามเจ้าคณะชั้นปกครองตามลำดับ การสอบเป็นการเขียนอธิบายและเขียนตอบคำถาม การตรวจข้อสอบนักรธรรมชั้นตรีตรวจที่ระดับภาค ชั้นโทและชั้นเอก ตรวจข้อสอบที่แม่กองธรรมสนามหลวง การตรวจมีคณะกรรมการทำหน้าที่ตรวจ มีแนวทางปฏิบัติ ทั้งการให้คะแนนข้อสอบ และเกณฑ์การตรวจข้อสอบ

1.4 การบริหารจัดการหลักสูตรนักรธรรม พบว่า ปัจจุบันมีแม่กองธรรมสนามหลวง ได้วางแนวทางปฏิบัติ

ให้สำนักเรียนและสำนักนศึกษาดำเนินการในเรื่องที่เกี่ยวข้อง นอกจากนั้น สำนักจะบริหารจัดการที่สำนักเรียนเอง ทั้งครูสอน นักเรียนนักรวม กิจกรรมการเรียนการสอน วัสดุอุปกรณ์ และงบประมาณการเรียนการสอน

2. ปัญหาการศึกษาของนักเรียนและสำนักนศึกษาในประเทศไทย

2.1 หลักสูตรนักรวม พบว่า หลักสูตรนักรวมขาดองค์ประกอบที่ชัดเจน ขาดคู่มือการใช้หลักสูตร ขาดการปรับปรุงให้เหมาะสมกับยุคสมัย และนักเรียนนักรวมหนังสือไม่มีมาตรฐานรับรอง การใช้ภาษาเข้าใจยาก อธิบายไม่ชัดเจน เนื้อหาจำนวนมาก สำนักไม่จัดทำเอกสารการเรียนการสอนขาดหน่วยงานกำกับ ติดตามผลสนับสนุนงานวิชาการ การแนะแนว การจัดกิจกรรมในสำนักขาดแนวทางการปฏิบัติที่ชัดเจน เน้นท่องจำ นักเรียนมีความแตกต่างกัน ไม่สนใจเรียน และเรียนหลายแผนก การวัดผลขาดหน่วยงานกำกับ ติดตามการออกข้อสอบขาดส่วนร่วม ไม่ครอบคลุม และไม่เป็มาตรฐาน

2.2 การจัดการเรียนการสอนนักรวม พบว่าการจัดการเรียนการสอนนักรวม ขาดการสนับสนุนงานวิชาการ ขาดแนวทางการปฏิบัติของครูสอน นักเรียนกำกับและติดตาม ส่วนครูสอนไม่มีกระบวนการสรรหาที่ชัดเจน พัฒนาครูสอน บางสำนักขาดแคลนครูสอนขาดขวัญกำลังใจ เน้นการบรรยาย สื่อการสอนไม่ทันสมัยขาดการนิเทศ ติดตามผล ประเมินผล ห้องเรียนไม่เป็สัดส่วน และงบประมาณไม่เพียงพอ

2.3 การวัดและประเมินผลนักรวม พบว่า คณะกรรมการคุมสอบทำหน้าที่ไม่เป็มาตรฐาน ไม่เข้มงวดในการตรวจสอบหลักฐานผู้เข้าสอบ ผู้เข้าสอบยังไม่ได้กำหนดคุณสมบัติที่ชัดเจน ถึงแม้ว่านักเรียนไม่เข้าเรียนไม่มีความรู้เพียงพอที่จะสอบนักรวม การสอบเน้นปริมาณเกณฑ์การตรวจข้อสอบไม่ชัดเจน และไม่นำผลสอบมาใช้ในการพัฒนาการเรียนการสอนนักรวม

2.4 การบริหารจัดการหลักสูตรนักรวม พบว่า หน่วยงานและนักเรียนและสำนักนศึกษาขาดแนวทางการบริหารจัดการที่ชัดเจน กำกับ ติดตาม ประเมิน

ผลและไม่มีนวัตกรรมการบริหารจัดการหลักสูตรที่มีประสิทธิภาพ ปัจจุบันปฏิบัติสืบ ๆ กันมาเหมือนเช่นทุกปี

อภิปรายผล

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยนำประเด็นที่สำคัญ ๆ มาอภิปรายผลได้ดังนี้

1. สภาพการศึกษาของนักเรียนและสำนักนศึกษา

การบริหารจัดการหลักสูตรนักรวม และการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนนักรวม มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย แต่หน่วยงานรับผิดชอบหลัก คือ แม่กองธรรมสนามหลวง ที่มีบทบาทในการกำหนดนโยบายและวางแผนทางปฏิบัติให้กับนักเรียนและสำนักนศึกษา และบุคคลอื่น ๆ ให้ปฏิบัติตาม ส่วนการเรียนการสอนนักรวมจะดำเนินการอยู่ที่สำนักต่าง ๆ โดยมีเจ้าสำนักเป็ภารุระรับผิดชอบในสำนักของตนเอง พระครูสุวรรณวรการ (พิมพ์ทรัพย์ พุทธญาโณ) (2557) ได้ทำวิจัยและผลจากการศึกษา คือ การศึกษานักรวมมีพระสังฆาธิการ ทุกระดับชั้นเข้ามา ร่วมมือเป็อย่างดีในการบริหารจัดการหลักสูตรนักรวมให้มีประสิทธิภาพ และมีการจัดกระบวนการเรียนการสอนในสำนัก อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ามีหน่วยงาน บุคคลจะร่วมกันทำงานหลายฝ่าย มีกำหนดนโยบาย และหลักปฏิบัติไว้ในเบื้องต้น แต่การดำเนินการเรียนการสอนในสำนักเรียนและสำนักนศึกษาขาดความเป็รูปธรรมชัดเจน ทั้งการใช้หลักสูตรนักรวม ครูสอน และการกำกับ ติดตามการเรียนการสอนนักรวม

2. ปัญหาการศึกษาของนักเรียนและสำนักนศึกษา

2.1 หลักสูตรนักรวมขาดการปรับปรุงให้เหมาะสมกับยุคสมัยและผู้เรียน การใช้ภาษาในหนังสือเข้าใจยาก และการอธิบายไม่ชัดเจน หลักสูตรนักรวมขาดหน่วยงานกำกับ ติดตาม สนับสนุนงานวิชาการ แนะแนวการจัดการกิจกรรมการเรียนการสอน ทั้งนี้อาจเนื่องมาจาก หลักสูตรนักรวม เป็หลักสูตรที่พัฒนามาแล้วเป็เวลานานหลายปี และยังมีแนวทางแบบเดิมตั้งแต่

กำหนดหลักสูตรครั้งแรกไม่ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้ชัดเจน ส่วนที่ปรับปรุงมีส่วนน้อยดังที่ Chang, D'Zurilla and Sanna, (2004, p. 12) กล่าวว่า หลักสูตรการสอนศาสนาหากไม่เป็นไปตามหลักการ ความถูกต้องเหมาะสม และการวิเคราะห์ส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องให้ลงตัวสิ่งเหล่านี้ย่อมส่งผลให้การถ่ายทอดศาสนาไม่มีประสิทธิภาพ พระสุริยา สัมโร (ดวงปัญญา) (2553) ได้ทำการวิจัยปัญหาด้านหลักสูตรนักเรียน ผลการวิจัยพบว่า หลักสูตรนักเรียนไม่เน้นการประยุกต์ใช้ในสังคม ปัญหาที่เกิดขึ้นกับหลักสูตรนักเรียน ยังพบปัญหาส่วนของการสนับสนุน และตัวหลักสูตรนักเรียนอีกด้วย ดังเช่น พระมหาสมบัติ อากาศโร (ระสารักษ์) (2557) กล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับหลักสูตรนักเรียนยังใช้หนังสือเรียนในหลักสูตรเดิม และหลักสูตรนักเรียนขาดการสนับสนุน ปัญหาเหล่านี้ จึงน่าที่จะต้องดำเนินการปรับปรุงหลักสูตรนักเรียนให้มีความเหมาะสมกับผู้เรียน จัดทำคู่มือประกอบการใช้หลักสูตรนักเรียน และพัฒนาสื่อ วัสดุอุปกรณ์ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน

2.2 การจัดการเรียนการสอนนักเรียนขาดการสนับสนุนงานด้านวิชาการ ขาดแนวทางปฏิบัติของครูสอน การสรรหาครูสอน การทำหน้าที่ของครูสอน การพัฒนาครูสอน ครูสอนขาดขวัญกำลังใจ การสอนเน้นการบรรยาย สื่อการสอนไม่ทันสมัย ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากการเรียนการสอนนักเรียน มีการดำเนินการในส่วนนโยบาย และปฏิบัติเกี่ยวกับการเรียนการสอนที่มีช่องว่างหน่วยงานระดับนโยบายและระดับปฏิบัติในสำนักเรียนและสำนักศาสนศึกษา การดำเนินการจัดการเรียนการสอนมีเพียงเจ้าสำนักรับผิดชอบเป็นหลักเท่านั้น Brine et al. (2017, pp. 7-10) กล่าวว่า ผู้ที่เข้ามาทำหน้าที่สอนศาสนาควรจะต้องทุ่มเทในการสอนอย่างเต็มสรรพกำลัง ความสามารถ ในการฝึกหัด และการฝึกฝนอบรมตนเองให้มีประสิทธิภาพ พระสุริยา สัมโร (ดวงปัญญา) (2553) ได้ทำวิจัย และพบว่า มีปัญหาเกี่ยวกับการกำหนดคุณสมบัติของบุคคลและการสรรหาบุคคลเข้ามาทำปฏิบัติงาน และการเรียนการสอนนักเรียนขาดสื่อเทคโนโลยี เช่นกัน เช่นเดียวกับงานวิจัยของ พระครูวิชิตกิจโกศล (มานะชัย

อดิธมโม) (2555) ก็ได้พบว่า มีปัญหาเกี่ยวกับขาดแคลนบุคลากรที่มีความรู้ในการจัดทำแผนการสอน และสื่อการสอนไม่เพียงพอ ประเด็นปัญหาเหล่านี้ จึงควรที่จะต้องศึกษาทำความเข้าใจให้ชัดเจน และมีกระบวนการพัฒนาครูสอนนักเรียน และการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนในชั้นเรียนให้มีประสิทธิภาพ

2.3 ความหลากหลายของงานการวัดและประเมินผลรวมทั้งการดำเนินการที่มีข้อจำกัดในการกำกับติดตามอย่างทั่วถึง หรือขาดการมีส่วนร่วมของหน่วยงานและบุคคลที่เป็นรูปธรรมเกี่ยวกับข้อสอบ จึงก่อให้เกิดปัญหาการปฏิบัติตามมา ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ เพราะสืบเนื่องมาจากที่หลักสูตรนักเรียนขาดการพัฒนาหลักสูตรให้ชัดเจนตั้งแต่เริ่มแรก ผนวกกับภายหลังต่อมา ยังไม่ได้ปรับปรุงหลักสูตรนักเรียนให้เหมาะสมเป็นรูปธรรม จึงส่งผลต่อการวัด และประเมินผลนักเรียนด้วยที่ยังยึดแบบเดิม ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน คือ การเขียนตอบอย่างเดียว จากประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นในตัวหลักสูตรที่ส่งผลกระทบต่อปัญหาในการวัดผลที่ตามมา Muhammad (2018, pp. 231-234) ได้มองในภาพรวมที่ครอบคลุมปัญหาของการสอนศาสนาว่าการสอนศาสนาไม่เป็นไปตามหลักการปฏิบัติ ศึกษาวิเคราะห์ส่วนที่เกี่ยวข้องให้ลงตัวต่าง ๆ ส่งผลต่อการเรียนการสอนที่ขาดประสิทธิภาพ นอกจากปัญหาในภาพรวมแล้ว ส่วนย่อยของหลักสูตร คือ เครื่องมือการวัดผลมีปัจจัยส่งผลเช่นกัน เหมือนดังผลการศึกษาวิจัยที่เสนอไว้ของพระนักศึกษา 2 รูป ได้แก่ พระมหาสมบัติ อากาศโร (ระสารักษ์) (2557) ผลการวิจัยพบว่า มีปัญหาเกี่ยวกับการวัดและประเมินผลที่ขาดวิธีการที่หลากหลาย เนื้อหาที่นำมาออกข้อสอบมีค่อนข้างน้อย และอีกรูปหนึ่งมีผลการศึกษาวิจัยที่สอดคล้องกัน แต่มองเพิ่มไปถึงขาดการผสมผสานของเครื่องมือด้วย และพระครูปลัดดิลกวัฒน์ (ศุภเดช สุภกิจใจ) (2560) พบว่า นอกจากมีปัญหากับการวัดและประเมินผลขาดการวัดผลที่หลากหลาย การวัดผลน้อย และที่ไม่มีการบูรณาการท่าแบบทดสอบ ดังนั้น การวัดและประเมินผลนักเรียน ควรใช้เครื่องมือในการวัดผลที่หลากหลายมากกว่าเดิม เพื่อเป็นการสะท้อนความรู้ ความเข้าใจของนักเรียนนักเรียนที่ได้เรียนผ่านมา

แล้วว่ามีความเข้าใจมากน้อยเพียงใด เหมือนดังที่ Institute for Catholic Education for the Assembly of Catholic Bishops of Ontario, Toronto (2012, pp. 23-24) กล่าวว่า การวัดและประเมินผลการเรียนรู้เป็นการประเมินสะท้อนผล ความถูกต้องของหลักสูตร เป็นการปรับปรุงการเรียนรู้ ของนักเรียน โดยอาศัยวิธีการบรรยาย การมีส่วนร่วม ในการทำกิจกรรม การเรียนรู้ด้วยตนเอง การเขียนรายงาน การวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน มีการประเมินที่หลากหลาย ทั้งระหว่างเรียน และใกล้จบกิจกรรมการเรียน ทั้งการ วิเคราะห์ การตีความ การให้ข้อเสนอแนะ และการอธิบาย ข้อมูล การวัดผลควรใช้วิธีการที่หลากหลาย Catholic Curriculum Corporation Central and Western Region (2016, pp. 7-8, 24) กล่าวถึง การประเมินผลการสอน วิชาว่า การประเมินผลเป็นสิ่งที่ควรทำอย่างยิ่ง ทั้งส่วน ของภาระงาน ความรู้ ความเข้าใจ ครูสอนจะต้อง มีขั้นตอน การประเมินผล เกณฑ์ประเมิน และการวัดในระดับความรู้ ของนักเรียนด้วย

2.4 ขาดแนวทางการบริหารหลักสูตรนักรวม อย่างเป็นระบบ ทั้งการกำกับ ติดตามและประเมินผล ปัจจุบันการบริหารจัดการหลักสูตรนักรวมตามที่เคยปฏิบัติ สืบ ๆ กันมาเหมือนเช่นทุกปี ทั้งนี้อาจเนื่องมาจาก หลักสูตร นักรวมไม่ได้กำหนดให้ชัดเจนในการบริหารจัดการ ในแนวทางการปฏิบัติ ตั้งแต่ในระดับนโยบายและระดับ ปฏิบัติการที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่การบริหารจัดการหลักสูตรนั้น ถือเป็นหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนการเรียนการสอน และ ทำให้การเรียนการสอนนักรวมมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้นได้ ดังที่ ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์ (2559, น. 221) กล่าวว่า การบริหาร จัดการเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาหลักสูตร คุณภาพ และประสิทธิภาพของหลักสูตรจะเกิดขึ้นได้นั้นอยู่ที่ปัจจัย การบริหารจัดการที่เป็นระบบที่เป็นภารกิจที่จะต้อง ดำเนินการให้ได้ ประกอบด้วย การเตรียมความพร้อม ของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการพัฒนาหลักสูตร มีการสร้าง ความตระหนัก การให้ความรู้บุคคลที่เกี่ยวข้อง การจัดทำ สารของหลักสูตร วางแผนการบริหารจัดการ ปฏิบัติ ตามแผน จัดสรรคนเทศ กำกับ ติดตาม และประเมินการใช้ หลักสูตร หากมีการดำเนินการตามที่กล่าวมานี้ ย่อมทำให้ การใช้หลักสูตรมีประสิทธิภาพ

การใช้หลักสูตรนักรวมของสำนักเรียนและสำนัก ศาสนศึกษาที่มีคุณภาพที่ลดต่ำลงได้ ถ้าหากขาดการ ดำเนินการในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการหลักสูตร ที่เป็นประเด็นที่สำคัญ ย่อมทำให้การใช้หลักสูตรเกิดปัญหา ส่งผลกระทบต่อหลายอย่าง เหมือนกับหลักสูตรนักรวมที่ขาด การบริหารจัดการตามที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น มีเพียง ดำเนินการในส่วนของกิจกรรมการเรียนการสอนในสำนัก เท่านั้น การบริหารจัดการหลักสูตรจึงมีความสำคัญต่อการ เรียนการสอนนักรวม หากหลักสูตรนักรวมขาดการ ดำเนินการที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการหลักสูตรแล้ว ย่อมจะส่งผลกระทบต่อคุณภาพของการศึกษานักรวมได้ เหมือนปัญหาที่พบจากผลการวิจัย การบริหารจัดการ หลักสูตรนักรวมของ พระมหาสมบัด อากาศโร (ระสารักษ์) (2557) ผลการวิจัย พบว่า การบริหารจัดการหลักสูตร นักรวมของสำนักเรียน สำนักศาสนศึกษาซึ่งขาดฝ่าย บริหารจัดการหลักสูตรที่ชัดเจน นอกจากการบริหารจัดการ หลักสูตรนักรวมที่ขาดฝ่ายที่ทำหน้าที่การบริหารจัดการ หลักสูตรแล้ว ยังมีปัญหาส่วนอื่นที่เกี่ยวข้องอีกด้วย ใสศุรีย์ อินทร์เพชร (2558) ได้ทำวิจัย และพบปัญหาเกี่ยวกับการ บริหารจัดการหลักสูตรนักรวมในอีกหลายประเด็นเช่นกัน คือ การบริหารจัดการหลักสูตรนักรวมขาดการสนับสนุน จากภาครัฐ ในการอำนวยความสะดวก ขาดเครือข่ายทางการศึกษา และขาดระบบการบริหารจัดการหลักสูตรภายในสำนักที่ ชัดเจน ปัญหาที่กล่าวมาข้างต้น ส่งผลกระทบต่อคุณภาพของการ ศึกษาที่ลดต่ำลงได้

ข้อเสนอแนะ

1. หน่วยงานที่รับผิดชอบในการขับเคลื่อนการ ศึกษาที่นักรวมโดยตรง คือ แม่กองธรรมสนามหลวง ควรดำเนินการพัฒนา ปรับปรุงหลักสูตรนักรวมให้ให้เจเน ทั้งเล่มหลักสูตร วัสดุอุปกรณ์ประกอบการใช้หลักสูตร และ คู่มือต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางให้กับสำนัก นำหลักสูตรแปลงสู่การเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2. แม่กองธรรมสนามหลวง และหน่วยงาน ที่เกี่ยวข้อง ควรทำงานร่วมกันขับเคลื่อนการเรียนการสอน

ในสำนัก โดยให้การกำกับ ติดตามผลการใช้หลักสูตร การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างเป็นรูปธรรม ผสมกับเจ้าสำนัก ควรศึกษาแนวทางทำความเข้าใจ และ กำหนดแนวปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมในการจัดการเรียน การสอนภายในสำนักของตนเองด้วย

3. บุคคลที่มีบทบาทหน้าที่เป็นกรรมการดำเนินการ สอบธรรมสนามหลวง ควรสรรหา เข้ามาทำหน้าที่อย่าง ชัดเจน กำหนดหลักปฏิบัติ มีความสมัครใจ และสร้างความ ตระหนักในการทำหน้าที่ พร้อมทั้งการทำหน้าที่จะต้องยึด ระเบียบปฏิบัติที่กำหนดไว้เกี่ยวกับการสอบธรรมสนาม หลวงอย่างเคร่งครัด

4. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษานักธรรม ควรจัดอบรม พัฒนาให้กับเจ้าสำนักในเรื่องการบริหาร จัดการหลักสูตรนักธรรม และนวัตกรรมการบริหารจัดการ หลักสูตร พร้อมทั้งสร้างนวัตกรรม หรือแนวทางการบริหาร จัดการที่หลากหลายให้กับสำนักที่มีความแตกต่างกัน โดยยึดบริบท สภาพแวดล้อมของสำนักนั้น ๆ เช่น สำนัก ที่มีบุคลากรเพียงพอ สำนักที่ขาดแคลนบุคลากร สำนัก ที่เรียนร่วมกันในตำบล เป็นต้น

ตั้งแต่ครั้งสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงมอบธุระ 2 อย่าง ให้กับพระสงฆ์ หนึ่งในธุระนั้น คือ ค้นธุระ เป็นการ ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม แล้วนำไปเผยแผ่ เหตุนี้ หากการศึกษาของพระสงฆ์มีความเข้มแข็ง ย่อมจะส่งผล ต่อความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนได้

เอกสารอ้างอิง

- คะเนิงนิตย์ จันทบุตร. (2543). *แนวคิดทิศทางการศึกษา คณะสงฆ์ไทย*, (รายงานผลการวิจัย). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).
- ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์. (2559). *การพัฒนาหลักสูตรทฤษฎี ผู้ปฏิบัติ* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: วีพริ้นท์.
- ธีรศักดิ์ (อุปรมัย) อุปไมยอริชัย. (2560). *พื้นฐานการจัดการ ศึกษา* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- นภมณฑล สิบหมื่นเปี่ยม และวลัยพร ศิริภิรมณ์. (2545). *แนวทางการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมตาม พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542: รายงานการศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการการศึกษาแห่งชาติ.
- พระครูปลัดดิลกวัฒน์ (ศุภเดช สุขกิจใจ). (2560). *การบริการหลักสูตรนักธรรมในอำเภอ ไพรีประทับช้าง จังหวัดพิจิตร* (สารนิพนธ์ มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย).
- พระครูวิชุดิโกศล (มานะชัย อติธมโม). (2555). *การศึกษาสภาพและแนวทางการจัดการเรียน การสอน โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ในอำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี* (วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย).
- พระครูสุวรรณวรรการ (พิมพ์ทรัพย์ พุทธญาโณ). (2557). *การพัฒนาการจัดการศาสนศึกษาแผนกธรรมของ คณะสงฆ์ ภาค 1* (วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย).
- พระไพศาล วิสาโล. (2559). *พระพุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤติ* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: แปลนพริ้นติ้ง.
- พระมหาสมบัติ อากาศโร (ระสารักษ์). (2557). *การจัดการ ศึกษาโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา* (วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย).
- พระสุริยา สิวโร (ดวงปัญญา). (2553). *ความคิดเห็น เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว: กรณีศึกษา โรงเรียนมัธยมสงฆ์แขวงสะหวันนะเขต* (วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย).

- ศิริวรรณ เสรีรัตน์. (2552). *ทฤษฎีองค์การ: ฉบับสมบูรณ์*. กรุงเทพฯ: ธรรมสาร.
- สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. (2555). *เรื่องสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ. 2555*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- _____. (2558). *เรื่องสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ. 2558*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- _____. (2560). *เรื่องปัญหาและเฉลยข้อสอบนักธรรมชั้นตรี-โท-เอกและธรรมศึกษาชั้นตรี-โท-เอก พ.ศ. 2560*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2550). *รวมวิชาหลักสูตตรนักธรรมชั้นตรี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2552). *ข้อเสนอแนะการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษที่สอง (พ.ศ. 2552-2561) (พิมพ์และปรับปรุงครั้งที่ 2)*. กรุงเทพฯ: พริกหวานกราฟฟิค.
- _____. (2559). *สภาวะการศึกษาไทยปี 2557/2558 “จะปฏิรูปการศึกษาไทยให้ทันโลกในศตวรรษที่ 21 ได้อย่างไร”*. กรุงเทพฯ: พิมพ์ดีการพิมพ์.
- สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม. (2558). *แผนยุทธศาสตร์การพัฒนาระบบการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี พ.ศ. 2558-2562*. (2558). กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- ไอศูรย์ อินทร์เพชร. (2558). *รูปแบบการบริหารจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์ไทย (วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)*.
- Brine, A, et al. (2017). *Big ideas for religious education*. Exeter: University of Exeter.
- Catholic Curriculum Corporation Central and Western Region. (2016). *Institute for Catholic Education for the Assembly of Catholic Bishops of Ontario*. Retrieved August 19, 2017 จาก <http://www.catholiccurriculumcorp.org/Units/WeHaveNeitherSilverNorGold2014.pdf>
- Chang, E. C., D’Zurilla, T. J., and Sanna, L. J. (2004). Social problem solving: Theory, research, and training. *American Psychological Association*.
- Institute for Catholic Education for the Assembly of Catholic Bishops of Ontario, Toronto (2012). *Ontario Catholic Elementary Curriculum Policy Document for Religious Education, Grades 1-8*. Canada: Catholic Bishops of Ontario.
- Muhammad, B. J. (2018). *Problems and prospects of teaching and learning Islamic studies in primary and post-primary schools in Nigeria: An Overview*.